

Наталія КАРІКОВА

**ПРО ВНОРМУВАННЯ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ
ІЗ ДІЄСЛІВНИМИ ФОРМАМИ НА *-НО*, *-ТО*
(поради з культури мови від 1920-х рр. і до сучасності)**

Мені трапилось одного разу бути свідком такої сцени: старий колгоспник, почувши, як хтось голосно прочитав з газети фразу: *“Трактористами з бригади Коваленка виорано 10 га з багатьма огріхами”*, слушно зауважив: *“Ну, це вже брешуть! Такого, щоб людьми орали, як колись, ще за панщини, було, тепер не водиться, – тракторами оремо”*.

Борис Антоненко-Давидович,
«В літературі й коло літератури»
(1964 р.)

Як відомо, 20-і – поч. 30-х рр. ХХ ст. для української мови були надзвичайно важливим періодом, коли закладено міцні підвалини її літературної норми. Цей тривалий і непростий процес часто супроводжували гострі дискусії. Найскладнішим завданням, як зазначали тогочасні мовознавці (Олекса Синявський, Олена Курило, Микола Сулима та ін.), було вноормування синтаксичної царини. Річ у тім, що в синтаксі не годилися способи, стосовані до морфології чи до правопису (тобто відкинення майже всіх наявних у мові варіантів і залишення тільки одного – найліпшого), бо це внеможливило б розвиток стилістичної розгалуженості мовної системи. Мовознавці 20-х рр. добре усвідомлювали це. Приміром, О. Синявський зазначав: *“[...] синтакса бо це ж язикова архітектура, де головне не те, з чого побудовано, а як побудовано, що і становить стиль. Синтакса ще не стиль мови, але найхарактерніша прикмета його і вимагає до себе як найбільшої уваги”* [32, с. 109].

Вельми “дражливим” під ту пору було, зокрема, питання про безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*. У 1928 р. Сергій Дложевський описував ситуацію таким чином:

З того часу, коли після революції 1917 р. перед українською літературною мовою й на Наддніпрянщині розгорнувся широкий обрій, і вона почала задовольняти усі потреби культурного життя українського суспільства, цей тип граматично-безсуб’єктних речень [*“козаченька вбито”* і под.] набув в устах молодих творців української літературної мови нестримано поширеного вживання і навіть викликав контрверзу серед наукових теоретиків української літературної мови [11, с. 285].

Серед перших, хто звернув пильну увагу на особливості вживання цих форм в українській мові, була Олена Курило. У 1920 р. вийшло друком перше видання її «Уваг до сучасної української літературної мови» (то була до-

повідь, прочитана того ж таки року на зборах філологічної секції Українського наукового товариства), де дослідниця серед іншого зазначала: “Такі особові пасивні звороти [на кшталт *Головну увагу було звернуто мною* або *Це вже подано ним до відома*] (тоб-то такі, що в них є дієва особа), що ними так рясніє російська літературна мова, неприродні для української мови”, – і далі: “українська мова дуже любить пасивні звороти, але неособові, такі, що в них немає дієвої особи” [20, с. 17]. Якщо в реченні є дійова особа, то авторка радила “висловитися активним зворотом”: замість *Головну увагу було звернуто мною* треба *Головну увагу я звернув* [20, с. 18], якщо ж у реченні немає дійової особи, “краще вжити неособового звороту”: *Книжка написана досить чистою мовою* слід замінити на *Книжку написано досить чистою мовою* [там-таки].

Друге видання «Уваг ...» (1923 р.) засвідчило, що О. Курило не змінила своєї позиції щодо нормативності вживання безособових форм на *-но*, *-то*: “І українська мова [як і російська літературна мова] вподобала собі пасивні звороти, але неособові, такі, що в них немає дієвої особи, – тож в основі безпідметового речення лежить невідома причина даного явища”, наприклад: *Ой у полі жито копитами збито, під білою березою козаченька вбито* (Метл., 102). *Посаджено квіти близько винограду* (Чуб. IV, 67) [21, с. 23]. Наприкінці підрозділу «Пасивні дієприслівники» (за сучасною термінологією, “дієслівні форми на *-но*, *-то*”) дослідниця запропонувала широковживаний у народній мові спосіб обминання конструкцій з орудним відмінком на позначення дійової особи. Вона пише:

[...] даю на увагу, як українська мова обминає часом невластивий їй *ablativus auctoris* (*Головну увагу було звернуто мною*) при пасивних присудкових зворотах: – *Будь проклят він від мене* (Кв.). *Ти янгол від Бога присланий, щоб мене помилувати* (Кв.). *Був спокушуваний од сатани* (Гр.)» [21, с. 23–24].

У 1925 р. вийшло друком третє видання «Уваг ...», де О. Курило, зокрема, зазначила:

Широко вживає українська мова пасивних дієприслівників на *-но*, *-то*, що походять від іменних пасивних дієприкметників у формі ніякого роду (*neutrum*), у фразах безпідметових, де в основі лежить невідома причина даного явища: – *Ой у полі жито копитами збито* (Метл., 102). *Під білою березою козаченька вбито. Що вбито, вбито та й зтягнуто в жито, червоною китайкою личенько покрито* (Чуб. V, 828) [22, с. 41].

Як бачимо, істота її поглядів щодо використання безособових форм на *-но*, *-то* не зазнала змін (ба й паралельні або варіантні способи обминання ненормативного інструменталія дійової особи залишилися такі самі, що й у другому виданні), хоча й дещо нове все-таки з’явилося [див. 22, с. 43]. Приміром, О. Курило наголосила:

У безпідметових конструкціях уся сила вислову засереджена [sic!] на присудковій-пасивному дієприслівникові, що містить у собі поняття *хтось зробив*: – Козаченька *вбито* (= хтось убив). *Посаджено* квіти (= хтось посадив квіти). Отже, коли з логічних причин не може бути того поняття *хтось зробив*, то й безпідметова конструкція з пасивним дієприслівником-присудком неможлива [22, с. 42–43].

Відповідно до сказаного, авторка стверджує: “Інструменталь дієвої особи тут зайвий і з логічних причин неможливий” [22, с. 43–44]. Орудний відмінок взагалі буде доречним там, “де можна вжити питання *чим?*, а не *ким?*” [22, с. 44]. Окрім того, дослідниця, посилаючись на Сімовичеву працю «На теми мови» (1924 р.), категорично висловилася проти вживання допоміжних дієслів *було*, *буде* при незмінних формах на *-но*, *-то* (у перших двох виданнях такої зауваги ще не було): “Українській мові невластиві, – як це має місце в російській мові, – звороти з пасивним дієприслівником та з помічними дієсловами *було*, *буде*: по-українськи не можна казати *було зроблено*, *буде зроблено*, а тільки *зроблено*” [22, с. 42]. Авторка пояснила це тим, що “пасивний дієприслівник на *-но*, *-то* вказує тільки на минулість” [22, с. 42]. Натомість прийдешність можна висловити, вживши зворота з пасивним дієприкметником на *-ний*, *-тий* (тобто не *його буде покарано*, а *він буде покараний*). Відповідно, і безпідметові речення з пасивним дієприслівником на *-но*, *-то* (*Книжку написано чистою мовою*), і підметові речення з пасивним дієприкметником на *-ний*, *-тий* (*Книжка написана чистою мовою*) авторка визнала за нормативні й паралельні, наголосивши притому, що в мові “обидві конструкції потрібні” [22, с. 42]. То є зміна супроти давніших поглядів О. Курило: у перших двох виданнях вона стверджувала, що “ближче додержуємо духу народньої мови, як скажемо: *книжку написано досить чистою мовою*, – ніж: *книжка написана досить чистою мовою*” [пор. 20, с. 18; 20, с. 23].

Рекомендації О. Курило з приводу дієслівних форм на *-но*, *-то* де в чому відбігали від поглядів О. Синявського, який у своєму популярному «Пораднику української мови» (1922 р.) зазначав:

У літературній мові зустрічається в безпідметних реченнях цього типу при присудковому дієприкметникові ще й орудний відмінок діяльника: *листа писано мною* ... Такий орудний в народній українській зовсім не знаний, там буде в таких випадках тільки підметне речення: *я написав листа* ... Але цей чужомовний елемент (орудн. діяльн.) не слід занегаювати, він збагачує мову новим способом вислову, новим відтінком значіння: не зовсім однаково, чи сказати: “*Головніші правила провопису встановлено Академією Наук*”, чи “*Академія Наук установила головніші правила провопису*” [32, с. 111].

Показово, що науковий редактор «Порадника ...» Василь Сімович несхвально поставився до намагання О. Синявського санкціонувати вживання “орудного діяльника” в реченнях із безособовими формами на *-но*, *-то*, додавши

до цієї тези власну примітку: “Усе ж таки від таких конструкцій дуже відгонить чужим, і властиво їх вживати не слід” [32, с. 112, прим.].

Як бачимо, в українському мовознавстві тієї доби виокремилася низка дискусійних питань щодо нормативності вживання речень із дієслівними формами на *-но*, *-то*, які можна сформулювати так:

- 1) чи може в таких конструкціях уживатися дійова особа (або діяч);
- 2) якщо наявність дійової особи можлива, то яким способом вона має бути виражена (використовуючи орудний відмінок, чи іншим способом);
- 3) чи дозволяється в таких конструкціях вживати допоміжні дієслова *було*, *буде*¹.

Відзначмо, що вплив «Уваг...» О. Курило (особливо третього видання) на тогочасних працівників пера (включно з лінгвістами) був відчутний. Це засвідчено численними покликаннями на цю книжку в розвідках Миколи Сулими, Сергія Дложевського, Василя Сімовича, Миколи Гладкого, Миколи Осипова, Миколи Наконечного, Сергія Смеречинського, Андрія Вовка, Овсія Ізюмова, Миколи Грунського та ін. У 1930 р. А. Вовк писав про «Уваги...», що при розв’язанні багатьох складних мовних питань “це була не тільки єдина тоді орієнтація, а часом і норма” [5, с. 116]. Навіть ті, хто в період так званої “деукраїнізації” (1933–34 рр.)² заходилися викривати “буржуазно-націоналістичні елементи” в українському мовознавстві, визнавали в своїх погромницьких статтях, що “саме «Уваги» довгий час були найавторитетніші в мовних питаннях” [див. 3, с. 29]. “Твердження Олени Курило, – писав 1934 р. Григорій Сабалдир, – на жаль, досить довгий час були незаперечним каноном синтаксичним, рідко хто зважувався піднімати проти них голос” [див. 29, с. 202–203].

Отже, переважна більшість тогочасних мовознавців приставала на думку О. Курило, яка в своїх рекомендаціях та порадах дотримувалася таких положень:

¹ Зазначмо, що на думку В. Пугача, 20–30-і рр. ХХ ст. є “особливим етапом дослідження історії форм на *-но*, *-то*, якому властивий вияв особливої уваги до цих структур” [28, с. 61]. Дослідник виокремлює п’ять “ключових проблем, пов’язаних із розвитком та функціонуванням ПФ [предикативні форми], а саме: 1) функціонування структур із формами на *-но*, *-то* як одного з дискусійних явищ процесу становлення й унормування сучасної української мови; 2) теоретичне обґрунтування підходу до проблеми двоскладності / односкладності структур із ПФ у сучасній українській літературній мові; 3) послідовність етапів становлення односкладності конструкцій з ПФ в історії української мови; 4) нормативність уживання суб’єкта у формі орудного відмінка при ПФ у сучасній українській літературній мові; 5) зміни властивості для природи українських ПФ перфектності в поєднанні з допоміжним дієсловом [...] **бути** в сучасній українській літературній мові” [див. 28, с. 61–62].

² Термін і дати подаємо за працею Юрія Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус» [див. 47, с. 113, 120, 121, 137].

- 1) функціонування незмінних форм на *-но*, *-то* тільки в безособових реченнях, тобто в реченнях, де не вказана дійова особа;
- 2) заперечення орудного відмінка на позначення виконавця дії, заміна таких конструкцій особовими двоскладними реченнями або синтаксичними одиницями з пасивним дієприкметником + прийменник *від*;
- 3) заперечення використання допоміжних дієслів *було*, *буде* в реченнях із безособовими дієслівними формами на *-но*, *-то*.

Приміром, В. Сімович речення на зразок *Мною написано книжку* називав “барбаризмами” [33, с. 282–283]; за словами вченого, “ні народня складня, ні давніші народні письменники [клясики]” не знають таких конструкцій [34, с. 18]. Як зазначав науковець, вислови на кшталт *п’єсу було написано, було внесено поправку, головою було обрано хлопця, в стіні було пророблено дірку* та ін. є “неукраїнські, штучно утворені вислови, з якими треба боротися”, наголошуючи при тому, що “слівце *"було"* це для значіння давноминулого часу, не – минулого” [див. 34, с. 16–17]. Аналогічну думку висловлював і М. Гладкий, який 1927 р. писав: “Орудний особи в цих безособових зворотах є просто щось неможливе”, – і далі: “нічим неможна [sic!] виправдати й незграбних пасивних конструкцій перейнятих сліпо з рос[ійської] газетної мови гіршого гатунку: *"До неї повинно бути притягнуто як-найбільшу масу пайциків"*” [див. 7, с. 63]. Як зазначав М. Гладкий, “коротше й ясніше українською мовою” сказати: *"До неї слід притягнути як-найбільше пайовиків"* [7, с. 63]. За М. Сулимою, “при дієслівних формах-присудках на *-но*, *-то* у народній українській фразі не буває (це – закон) орудного діяльника” [37, с. 79]. “Форми на *-но*, *-то*, – наголошував мовознавець, – характеризують лише минулість; отже додаткове до них слівце *"було"* цілком зайве (бо й без *"було"* форма, напр., *"сплюндровано"* означає минулу чинність). А слівце *"буде"* просто недоречне й максимально дике при присудках на *-но*, *-то*” [37, с. 79]. С. Дложевський на підставі того, що речення на зразок *Козаченька вбито* є, по-перше, “перфектні, що висловлюють ефект вчиненої дії і, як безсуб’єктні, підкреслюють його”, по-друге, “не виявляють причини дії і таксамо [sic!] позбавлені елементів і значіння пасивности”, по-третє, правлять за “іменові (номінальні) вирази”, робить висновок, що “дієвідмінні форми [*було* або *буде*], введені у їх склад, заперечують природі цих речень таксамо, як і т. зв. орудний відмінок дієвої особи” [11, с. 288]. С. Смеречинський підкреслював: “Дієва особа в орудному відмінку при пасивному присудку [...] взагалі, а при присудку в неособовій дієслівній формі минулого часу на *-но*, *-то* в безпідметових конструкціях і потім [sic!], українській народній мові не властива” [36, с. 16–17]. За словами останнього, “українській народній мові не властиво до форм на *-но*, *-то* додавати помічного дієслова ні в формі *було* для минулого, ні в формі *буде* для майбутнього часу” [36, с. 10].

Однак, були й такі науковці, які дотримувалися або цілком протилежних поглядів щодо окреслених питань (як, приміром, О. Матвієнко), або приставали на загальну думку більшості мовознавців, але частково. Із-поміж останніх можна назвати, приміром, О. Ізюмова, автора підручника «Техніка української мови» (1926 р.), М. Грунського та Г. Сабалдири, укладачів книжки «Українська мова» (1927 р.), які були такої ж думки щодо неможливості вживання в безособових реченнях на *-но*, *-то* іменників на позначення дійової особи в формі орудного відмінку, проте вони дозволяли використовувати в таких конструкціях допоміжні дієслова *було*, *буде* [див. 15, с. 24–25; 10, с. 68].

У 1930 р. з-під пера О. Курило вийшла розвідка «Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на *-но*, *-то*», на початку якої дослідниця самокритично відзначила, що питання використання безособових дієслівних форм на *-но*, *-то* вона “надто вузько” потрактувала в своїх «Увагах ...» 1925 р., тому виникла потреба “показати це явище, як воно в українській мові проявлене, і внести відповідні поправки до зв’язаних з цим питанням тверджень, що досі мали місце в літературі” [19, с. 1].

Суттєвою відмінною в поглядах О. Курило стало те, що вона визначила “присудкові дієприслівники на *-но*, *-то*”, які “походять від пасивних іменних (нечленних) дієприкметників”, за конструкції “активного значення”, через що вони “можуть мати при собі предмет, як і відповідні перехідні дієслова”³ [19, с. 1]. Як зазначила О. Курило, ці “форми на *-но*, *-то* в ролі присудків у безпідметових реченнях з прямим предметом або без нього становлять одну з характеристичних синтаксичних особливостей української мови” і “знані в українських діалектах, і в українському письменстві, від dokonаних і недоконаних дієслів, без зв’язки і з зв’язкою *було*, *буде*, рідко є (*єсть*)”⁴ [19, с. 2]. Щоб підкріпити свої твердження, авторка розвідки залучила до розгляду “народну українську мову” (рясно використавши «Словарь української мови» Бориса Грінченка й «Українські приказки, прислів’я і таке інше» Матвія Номиса) та “українську літературну мову”, навівши приклади з творчості Тараса Шевченка, Михайла Коцюбинського, Пантелеймона Куліша, Панаса Мирного, Ольги Кобилянської, а також поетів і письменників післяреволюційної доби: Василя Блакитного, Миколи Бажана, Григорія Епіка, Майка Йогансена, Олександра Копиленка, Гната Михайличенка, Володимира Сосюри, Самійла Щупака та ін.) [див. 19]. Окрім

³ Саме через втрату незмінними формами на *-но*, *-то* значення пасивності, О. Курило запропонувала “відкинути складовий термін *п а с и в н и й* у застосуванні до форм на *-но*, *-то* в безпідметових реченнях” [див. 19, с. 33].

⁴ О. Курило наголошує, що, “походячи від пасивних дієприкметників, форми на *-но*, *-то* як правило творяться від перехідних дієслів. Є проте й випадки, де їм відповідають неперехідні дієслова: – *В неділеньку рано по всім селу заграли; заграли, забувнено, бояри побуджено*. Чуб. IV, 321. *Походжено та поброджено вороними кіньми*. Чуб. V, 52” [19, с. 8].

того О. Курило покликала на мовознавчі праці Олександра Потебні, Євгена Тимченка, Фьодора Буслаєва, Дмитрія Кудрявського, Алексея Шахматова та ін. [див. 19]. Зауважмо, що авторка виключила з досліджень історичний матеріал (“з староукраїнської літературної мови”), аргументуючи це намаганням потрактувати конструкції з незмінними формами на *-но*, *-то* “з погляду їх функції і значення в сучасній українській мові” [19, с. 1].

На відміну від своєї давнішої позиції, О. Курило виокремила два випадки, коли вживання незмінних форм на *-но*, *-то* в безособових реченнях можна вважати нормативними (до 1930 р. дослідниця визнавала тільки один випадок, коли вживання цих форм було виправданим [пор. 22, с. 42–43]):

1. Функціонування дієслівних форм на *-но*, *-то* з предметом, “характеристичне” значення яких є “виразно активне: направлена на прямий предмет минула чинність виходить від невідомої особи (чи осіб): “(з)роблено щось” значить “хтось (з)робив щось”, “(з)робили щось” [19, с. 5]. Проте, як зазначає О. Курило, є випадки (особливо “в сучасному письменстві”), “де значення “хтось (з)робив, (з)робили” з логічних міркувань неможливе, де чинність виходить не від невідомої особи, а від уявленої сили, де чинність зв’язана з невідомим явищем: – *Ба, як закручувано поліно, що його ані розколоти, ані розрубати*” [19, с. 5].
2. Використання дієслівних форм на *-но*, *-то* без прямого предмета, яким притаманна “більша “безособовість” (проти характеристичного значення присудкових дієприслівників з прямим предметом): і тут значення “(з)робили”, “хтось (з)робив” [...] неможливе; тут чинність однаково може виходити від особи, як і від невідомої дійової сили [...]: – *Не ходи туди, де ликом зав’язано і болотом замазано*” [19, с. 9].

Зіставляючи безособові речення на *-но*, *-то* з різними паралельними синтаксичними конструкціями, що можуть використовуватися “як засіб стилістичний для стилістичної дисиміляції” [19, с. 22] (приміром, незмінні форми на *-но*, *-то* й дієслова мин. часу на *-ло*: – *В його постаті зараз було щось подібне до гірського орла, якого застукано (// застукало) далеко від покірних йому гір дугою бурєю* [...] [19, с. 7]; дієслівні форми на *-но*, *-то* й дієслова минулого часу на *-ли*: – *Одколи живу на світі, не траплялося, щоб підсудного настановлено громадським урядником // Одколи живу на світі, не траплялося, щоб підсудного настановили громадським урядником* [19, с. 17]; безособові форми на *-но*, *-то* й пасивні дієприкметники на *-ний*, *-тий*: – *Вже пшениця забрана // Вже пшеницю забрато. Вже й вода принесена // Вже й воду принесено* та ін.» [19, с. 22]; “прислівники дієприкметникового походження на *-но*, *-то*” і дієприкметники в наз. відмінку, наприклад: – *сказав він трохи роздратовано // сказав він трохи роздратований; здивовано спитала // здивована спитала* [19, с. 32]), О. Курило вказала

й на суттєву різницю між ними [19, с. 16, 21], зазначивши, одначе, що інколи “важко дошукатися істотної різниці в їх значенні” [див. 19, с. 16].

Наявність варіантних або паралельних форм у мові, на думку сучасних науковців, свідчить, з одного боку, про неусталеність та невнормованість літературної мови, а з другого боку, є показником розбудованості її стилістичної системи [12, с. 420]; іншими словами, якщо варіантність мовних форм на одних структурних рівнях мовної системи (фонетичному, морфонологічному, морфологічному, словотвірному) є небажаним, або навіть категорично неприпустимим явищем, то на інших мовних рівнях (приміром, на лексичному, фразеологічному, синтаксичному) вживання паралельних форм можна і навіть потрібно дозволити. Доречно згадати думку чеського мовознавця Богуслава Гавранека, який писав, що “мова може втратити всі засоби функціональних і стилістичних відмінностей, які потрібні для функціональної диференціації й стилістичної дисиміляції”, якщо усунути з мови всі варіантні або паралельні форми [6, с. 346].

У статті «Про українські безпідметові...» О. Курило зачепила й питання “про форму дійової особи при пасивних дієприкметниках”, що “безпосередньо зв’язане” з питанням про форму дійової особи при безособових формах на *-но*, *-то* [19, с. 25]. Зауважмо, що в цій справі так само бракувало під ту пору внормованості, навколо неї “відбувалися дискусії, часом гарячі суперечки” [14, с. 93]. Як зазначає Михайло Жовтобрюх, уперше погляди на вживання в українській мові дійової особи при пасивних дієприкметниках висловив 1913 р. Євген Тимченко в розвідці «Функции генетива в южнорусской языковой области» [14, с. 95], підкресливши, що українській мові притаманна конструкція з родовим відмінком на позначення дійової особи в поєднанні з прийменником *від* при пасивних дієприкметниках («*Твоя корова зіпсована від їдної чарівниці; Від людей ти мені надана*»), натомість, як «приклади з орудним відмінком дуже рідкісні» [39, с. 222]. Нагадаймо, що саме цю конструкцію (родовий “діяльника” + *від*) пропонувала в другому виданні «Уваг...» і Тимченкова учениця Курило [див. 21, с. 23–24].

У 1928 р. з-під пера Онікія Матвієнка вийшла стаття «Інструментальності при пасивних дієприкметниках», де автор, згадавши думку інших (“[...] проф. Тимченко, О. Курило, а за ними й автори багатьох граматик, помилково вважають її [форму з орудним "діяльника"] за "противну звичкам українського народу" і кваліфікують, як шкідливий русизм”), протиставив їй власну: “Інструментальності при пасивних дієприкметниках [...] для української мови – реальний факт, якого треба лише *легалізувати*” [25, с. 68]. О. Матвієнко підкріпив свою позицію прикладами з мови письменників-класиків (Григорія Квітки-Основ’яненка, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Панаса Мирного, Івана Нечужа-Левицького, Бориса Грінченка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Івана Франка) та письменників новішої доби (Володимира Винниченка, Григорія Косинки,

Андрія Головка, Олекси Слісаренка, Миколи Хвильового, Петра Панча, Івана Сенченка та ін.) [див. 25].

У відповідь Є. Тимченко зауважив, що Матвієнкова аргументація (загрунтована на прикладах із письменницької мови) є “найголовнішою методологічною помилкою” автора – адже не можна з ока спускати

[...] той трагічний факт, що язык наших письменників в мінімальній мірі був органічний; навіть народившись в українським мовнім середовищу вони розвивалися в середовищу чужоземному і органом їхньої мислі не є українська мова; її вони засвоювали пізніше і знають її в міру досконалости вивчення залежно від своїх мовних здібностей [40, с. 133].

Отже, Є. Тимченко й надалі держався своїх поглядів, уперше висловлених ще 1913 р., – чого не можна сказати про О. Курило. На підставі рекомендацій лінгвістів щодо форм вживання дійової особи “при пасивних дієприкметниках (рідше при присудкових дієприслівниках), також при пасивних дієсловах”, О. Курило виокремила “дві течії” в українському мовознавстві тієї доби [19, с. 28]. Одна з них (Є. Тимченко, М. Гладкий, В. Сімович та ін.), як зазначила авторка, не вживає конструкцій з орудним відмінком на позначення дійової особи, аргументуючи свою позицію тим, що такі “звороти [...] в українській мові чужі, незвичні”, тоді як друга “вживає інструментальну дійову особу” (серед прихильників такої позиції вона назвала О. Матвієнку, який боронив літературність уживання орудного “діяльника”) [19, с. 29]. В оперті на те, що й “українська літературна мова, від найдавніших її представників, і українська народня мова знають обидві форми вислову”, а також не бажаючи “збіднювати форму вислову тоді, коли на них є потреба, бодай би й підсилена чужим впливом”, О. Курило обом конструкціям надала “право громадянства в українській літературній мові” [19, с. 29]. Поширення в тогочасній літературній мові орудного “діяльника” (в реченнях на кшталт *Це мною прийнято до відома*) О. Курило пояснила двома причинами: по-перше, впливом “відповідних російських підметових зворотів”, а по-друге, впливом, підсиленим “аналогією до відповідних українських зворотів з інструменталем знаряддя”, особливо, коли цим “знаряддям” виступає жива істота: – *Гроші, кажуть, закопано і затоптано кіньми* [19, с. 28]. За словами дослідниці, “інструментальна дійова особа більше характеризує ділову мову і мову теоретичну (мову праць наукових)” [19, с. 29]. Нагадаймо, що раніше (2-ге й 3-тє вид. «Увага ...») вчена категорично заперечувала “інструментальну дійову особу” при пасивних дієприкметниках на *-ний*, *-тий*, як і при безособових дієслівних формах на *-но*, *-то*, а також при пасивних дієсловах на *-ся* [пор. 21, с. 23–24; 22, с. 43]; не була вона прихильницею й уживання допоміжних дієслів *було*, *буде* при незмінних формах на *-но*, *-то* [пор. 22, с. 42]. Як бачимо, в розвідці «Про українські безпідметові ...» О. Курило суттєво змінила свою позицію щодо нормативності вживання незмінних дієслівних форм на *-но*, *-то* (порівняно з рекомендаціями, надани-

ми в «Увагах ...»). Прикметно, що на підставі своїх ранніх праць О. Курило потрапила – за поділом Юрія Шевельова – до групи “крайніх пуристів” (поряд з А. Кримським, Є. Тимченком, М. Гладким, С. Смеречинським), а на підставі пізніших – до “поміркованих пуристів” (поряд з М. Сулимою, О. Синявським, М. Наконечним, В. Ганцовим, А. Ніковським) [див. 47, с. 110].

У 1931 р. О. Синявський присвятив питанню про нормативність вживання “орудного дієвої особи при переємних дієприкметниках” спеціальну розвідку «На синтаксичні теми», де, зокрема, зазначив: “[...] серед київських мовознавців кілька років тому зародилася думка, що конструкція типу “*написаний ним*” не українська, що українською мовою треба казати “*написаний від нього*”” [30, с. 85]. Як зауважив О. Синявський, ця думка “нічим серйозним не підперта, [...] проте впала на родючий ґрунт новітнього “самобутництва”, голінного до всього оригінального в мові, хоч би то була вигадка й нісенітниця” [30, с. 85]. За словами автора розвідки, наслідком цього подекуди з’явилася така мова, що її звичайні українці з “неукраїнізованою” мовою перестали й розуміти [30, с. 85]. За приклади він наводив такі вислови: “*завойована від Польщі людність*” (замість “*Польщею*”) або “*визволена від Рад Україна*” (зам. “*Радами*”) і т. ін. [30, с. 85]. Дійсно, 1927 р. М. Гладкий, очевидно, йдучи за «Увагами ...» О. Курило, писав: “[...] треба пам’ятати, що пасивні конструкції з орудним дієвої особи, залежним від пасивного присудка, – невластиві українській мові” [7, с. 62]. Натомість він рекомендував (як і О. Курило в «Увагах ...») використовувати “або активної конструкції з особовим дієсловом – “*Партія дала директиви*” (а не “*партією були дані директиви*”) або родового дієвої особи з применником *від*, напр., “*Та ще будеш від нас бита*”” [7, с. 62].

Намагаючись розв’язати це дискусійне питання, О. Синявський запропонував звернутися до “трьох китів” – давньої мови, нової літературної мови та народної мови (саме це, на думку вченого, має бути тими підвалинами, що на них повинно спиратися практичне й наукове мовознавство) [30, с. 86]. У висліді своїх студій О. Синявський доходить такого висновку: “[...] щодо літературної української мови, то можемо сказати, що вона знала конструкцію з орудним при дієприкметниках з найдавніших до найновіших часів в усіх стадіях своєї історії, як ніколи не переривану традицію” [30, с. 88]. І хоча мовознавець визнає, що народній мові конструкції з орудним при дієприкметниках дійсно не властиві (“І справді, можна перечитати сотні сторінок етнографічних записів, не натрапивши на таку конструкцію”), проте “безоглядна орієнтація” на народну мову, як зазначає науковець, “небезпечна”, бо може звести її “на ступінь мови для “хатнього вжитку”” [30, с. 88, 91]. Отже, на думку О. Синявського, обидві конструкції (родовий “діяльника” + *від* і орудний відмінок на позначення діяча) слід визнати за нормативні; щоправда, надалі потрібно “точніше розмежувати обсяг застосування обох конструкцій” [30, с. 89].

За рік після виходу друком статті О. Курило «Про українські безпідметові ...»⁵ О. Синявський оприлюднив «Норми української літературної мови» (1931 р.), які й через десятки років, за словами Ю. Шевельова, зберегли “значення авторитету і закону для української літературної мови” [48, с. 12]. У «Нормах ...» читаємо: “Безпідметові речення з віддісприкметниковим присудком на *-но*, *-то* дуже поширені в українській мові. Це найбільше безпідметові речення, бо в них не тільки немає підмета, а й сама форма присудка майже ніяк не вказує на підмет” [31, с. 203]. О. Синявський підкреслив, що “безпідметові речення на *-но*, *-то*, до речі, будуть лише тоді, коли ті присудки на *-но*, *-то* означають дію живої істоти, хоч і невідомої або просто неназваної, як наприклад, *книгу написано* (про людей), *його призначено* (про представників влади), *хлопця покусано* (про собак, комарів), *траву потолочено* (про художу) і т. ін.” [31, с. 204]. Науковець уважав за “можливе” використання безособового речення на *-но*, *-то*, “коли присудок цей не повинен визначати дію живої істоти”, в художньому стилі як “певний стилістичний засіб своєрідної безсуб’єктної персоніфікації, граматичного уособлення”, наприклад: *Дивлюся ранком – вже заволочено серпанком сіреним небо* (Л. Українка) [31, с. 204]. Зауважмо, що останнє речення (“де ймення, що з присудком зв’язане, ніякого роду, тобто однакову має форму і в номінативі, і в акузативі”) О. Курило на відміну від О. Синявського відносила до таких, які “можна розуміти хоч як підметові, хоч як безпідметові”, наприклад: – *Усе небо заоблочено; темно стало, неначе вночі* [19, с. 30]. Також, на її думку, важко визначити тип речення (підметове чи безпідметове) в синтаксичних конструкціях “з в о н о , де це слово може бути плеонастично вжите: – *Трапляється бо часом так, що перекладчик не збагне, як воно там іменно сказано* (Кул., VI, с. 6–7)”⁶ [19, с. 30].

⁵ Зауважмо, що 1967 р. М. Жовтубрюх скритикував розвідку О. Курило «Про українські безпідметові ...», незважаючи на наявний у ній багатий “фактичний матеріал, зібраний з різних джерел”: “[...] вона [ззначена праця], як і книга «Уваги ...» (1920) того ж автора [...], з методологічного погляду хибна, спрямована на архаїзацію української літературної мови радянського періоду” [13, с. 43]. У 1991 р. в «Нарисі історії українського радянського мовознавства» М. Жовтубрюх іще раз згадав курилівську статтю «Про українські безпідметові ...», акцентувавши увагу на зміні поглядів дослідниці щодо нормативності вживання орудного дійової особи в конструкціях із пасивними дієприкметниками [14, с. 94].

⁶ У розвідці «Історичні перипетії однієї синтаксичної конструкції» (1969 р.) Ю. Шевельов, маючи на меті простежити “статус і генезу таких конструкцій [безособових речень на *-но*, *-то* із знах. відмінком додатка] у східнослов’янських мовах”, висунув “нову гіпотезу”, вважаючи, що, по-перше, ці конструкції українська мова запозичила з польської в XV–XVI ст., по-друге, що вони функціонували паралельно з особовими реченнями, де використовувалися форми на *-но*, *-то* як дієприкметники, а суб’єкт виражався іменником середнього роду: *слово мовлено* || *слово було мовлено; слово буде мовлено* [44, с. 444–445]. “Такий стан речей, – писав Ю. Шевельов, – був внутрішньо суперечливий, проте зберігався довгий час”, – і тільки в XIX, а особливо в XX ст. “почали простежуватися” елементи занепаду [44, с. 445]. Під впливом російської мови українські конструкції на *-но*, *-то* було “переінакшено”: вони набули функцій “російських особових речень з пасивним дієприкметником минулого часу на місці основного,

Хоча О. Снявський і вказав на “безпідставність” вживання в тогочасній діловій мові “помічного” дієслова *було* в реченнях, де “присудки на *-но*, *-то* визначають просто минулий час і нема потреби на передминулий відтінок” (замість “*після довгих дебатів, було винесено резолюцію*”, досить сказати “*після довгих дебатів винесено резолюцію*”), проте він не заперечував “конструкції безпідметових речень із *-но*, *-то* з помічним дієсловом *буде: буде зроблено*”, появу яких пояснював “занепадом часовости в дієприкметникових присудках на *-но*, *-то*” [31, с. 206–207]. О. Снявський підкреслив ще одну рису, характерну для безпідметових речень на *-но*, *-то*: додаток у формі знахідного відмінка іменника⁷ в таких реченнях стоїть переважно перед присудком, а не після нього, як у реченнях із підметом [31, с. 203].

На думку О. Снявського, вживання в безособових реченнях на *-но*, *-то* орудного “діяльника” може бути виправданим тільки тоді, “коли такі дієприкметники походять із дієслів, що при них можливий орудний засобовий від назви живої істоти: *Ой походжено та поброджено та вороними к і н ь м и* (Нар. пісня)”, а також у реченнях на кшталт *це ним подано до відома*, де *ним* визначає *через нього*⁸ [31, с. 253]. Як бачимо, з часом О. Снявський тільки підтвердив свої погляди щодо визнання за орудним “діяча” в безособових реченнях на *-но*, *-то* “права громадянства” в тогочасній літературній мові, щоправда, з певними обмеженнями⁹ [пор. 32, с. 111].

позбавленого часових ознак, предиката: *правду було мовлено* (пор. з *правда була мовлена*)” Отже, ці конструкції збереглися, твердив мовознавець, “але у знікшеному, без часових ознак, значенні” [44, с. 445–446]. Науковець дійшов висновку, що речення з творчості Лесі Українки та Олександра Олеся (на зразок *Вже заволочено серпанком сірненьким небо; Небо закрито завісою темною*) “під ту добу [XIX ст.] [...] були цілком природні й ще раз доводять, що вони були особовими, коли актант (термін Теньєра [...]), що однаково стосується суб’єкта і об’єкта) був іменником сер. роду” [44, с. 446–447].

⁷ С. Смеречинський “формулу цієї конструкції” визначав так само: “[...] дію, чинність в присудковій функції віддають формою на *-но*, *-то*, а об’єкт дії – знахідним відмінком: *листа вкрадено, собаку вбито* тощо” [36, с. 8].

⁸ Думку, протилежну до позиції О. Снявського та О. Курило, висловив 1932 р. С. Смеречинський, зазначивши, що “при пасивних дієприслівниках на *-но*, *-то* в безпідметових конструкціях [...] взагалі не може бути дієвої особи – хоч в орудному, хоч в родовому з приіменником *від*” [36, с. 19]. Дослідник скритикував погляди М. Сулими, який в «Українській фразі» (1928 р.) зазначив, що “при присудках на *-но*, *-то* іноді буває в українській фразі конструкція “*від*” плюс родовий, що немов натякає на діяча; напр.: *Що від бога надано, від милого прислано*” [36, с. 19].

⁹ На увагу заслуговує стаття Ю. Шевельова «Три профілі» (1943 р.), де автор вказав на суперечності щодо правил вживання пасивних конструкцій в українській мові, наявні в двох перевиданих на поч. 40-х рр. у Львові працях наддніпрянських мовознавців – це «Уваги...» О. Курило та «Норми...» О. Снявського (планувалося ще й перевидання «Нарисів...» С. Смеречинського, але йому не судилося побачити світ). Щоб проілюструвати “цілковиту незгоду” в поглядах мовознавців, Ю. Шевельов наводив такі уривки: “Українській мові невластиві, – як це має місце в російській мові, – звороти з пасивним дієприслівниками та з помічними дієсловами *було*, *буде*: по-українськи не можна казати *було зроблено*, *буде зроблено*” (це «Уваги...» О. Курило); “Уживаються такі безпідметові речення

Зауважмо, що в українському мовознавстві 20-х – поч. 30-х рр. минулого століття бракувало єдиного лінгвістичного терміна на позначення цих форм. У першому виданні «Уваг...» О. Курило називала безособові дієслівні форми на *-но*, *-то* “пасивними неособовими зворотами” [20, с. 17–18], у другому й третьому виданнях – “пасивними дієприслівниками на *-но*, *-то*” [21, с. 22; 21, с. 41]. У 1930 р. дослідниця змінила останню назву на терміносполуку “присудковий дієприслівник на *-но*, *-то*” [див. 19, 1930]. М. Сулима вживав назву “дієслівні форми на *-но*, *-то*” [37, с. 79], а О. Синявський – “присудковий дієприкметник” (у «Пораднику української мови» 1922 р.), чи – в пізніших працях – “віддієприкметниковий присудок на *-но*, *-то*”) [див. 32, с. 111; 31, с. 203], С. Смеречинський окреслював їх як “неособові дієслівні форми на *-но*, *-то*” [36, с. 8]. У працях О. Матвієнка трапляється назва “пасивна форма дієслова на *-но*, *-то*”, а згодом – “пасивні присудки на *-но*, *-то*” [див. 25, с. 54; 26], у порадникові М. Грунського та Г. Сабалдири – “пасивні дієприкметники на *-но*, *-то*” [див. 10, с. 67–68].

Як відомо, з припиненням політики українізації (поч. 30-х рр. ХХ ст.) розпочалися масові репресії, спрямовані на знищення української інтелігенції. А. Кримський, Є. Тимченко, О. Курило, М. Сулима, М. Гладкий, С. Смеречинський та інші мовознавці були названі “українськими націоналістами”, чия наукова праця подавалася як “розгорнена атака класового ворога на розвиток української літературної мови” [16, с. 39; 43, с. 13–14].

У 1936 р. була опублікована стаття О. Матвієнка «Пасивні присудки на *-но*, *-то* і *-ний*, *-тий* в українській мові», де автор, попри зміну поглядів О. Курило, назвав не тільки цю дослідницю, а й інших науковців “буржуазними лінгвістами” та гостро скритикував їх:

[...] як відомо, синтаксичні роботи націоналістів Є. Тимченка, О. Курило, М. Сулими і С. Смеречинського та інших є навмисне перекручування дійсності, яке спотворювало найперше саму українську мову, гальмувало її розвиток і призвело до відриву української мови від мови братніх народів Радянського Союзу [26, с. 23].

і з було, набуваючи відтінку значення передминулого часу: Купив син соли, скільки було сказано йому” (це «Норми...» О. Синявського) [46, с. 6]. Ще один випадок: “Інструменталеві дійової особи в російській мові може відповідати в українській мові генитив дійової особи при прийменнику від: – Будь воно прокляте від мене” (це О. Курило); “Безперечно дуже переважають у цих випадках конструкції з орудним дійової особи і лише зрідка трапляються конструкції з родовим після від” (це О. Синявський) і т. ін. [46, с. 6]. Таку суперечність Ю. Шевельов пояснював тим, що праця О. Курило “знаменує собою юність нового українського мовознавства”, тоді як книжка О. Синявського – “прояв і доказ мужности й сили нашої мовознавчої науки” (С. Смеречинського він характеризував як “мовознавця-ентузіаста, чий мрії цікаві, але не завжди погоджені й пов’язані з реальним життям”) [46, с. 7]. Як відомо, О. Курило писала свої «Уваги...» під ту пору, коли українська літературна мова проходила складний шлях усталення та внормування; натомість “синтезуюча праця” О. Синявського «Норми...» вийшла друком 1931 р., коли “літературна мова [...] уже цілком вбилася в колодочки, визначилися тенденції її розвитку” [46, с. 7].

За “яскравий приклад” такого “перекручування дійсності” може правити, на думку О. Матвієнка, “засуджування синтагми¹⁰ з орудним дієвої особи при пасивах¹¹” [26, с. 23]. На противагу О. Курило (див. «Про українські безпідметові...»), О. Матвієнко кваліфікував “синтагми з присудками на *-но*, *-то*” як пасивні конструкції, підкріплюючи свою позицію тим, що підмет в таких реченнях “відсутній або невиразний і що замість нього [підмета] буває орудний дієвої особи – найвиразніша ознака пасивної конструкції”, притому “наявність об’єкта в знахідному відмінку і спрямованої на нього дії”, – ознаки активного стану, – автор називає “специфікою цієї конструкції”, про яку не можна “забувати” [26, с. 62–63]. Порівнюючи обидві пасивні конструкції (“пасивні присудки на *-но*, *-то* [...] дуже близькі до пасивних дієприкметників на *-ний*, *-тий*” [26, с. 29]), О. Матвієнко наголошував, що “синтагми на *-но*, *-то* і *-ний*, *-тий* відрізняються своїми семантичними відтінками”, тому “основним критерієм” для їх розрізнення “треба вважати зміст” [26, с. 68–69]. Навівши приклади з творчості Івана Франка, Гордія Коцюби та Юрія Яновського, автор зробив висновок: “Отже, теорія, що *було*, *буде* при *-но*, *-то* неможливі, відпадає” [26, с. 68]. Окрім того, О. Матвієнко зазначав, що пасивний присудок на *-но*, *-то* (як і на *-ний*, *-тий*) “може стояти перед визначуваним ним іменником і після нього”, притому “в препозиції частіше буває синтагма на *-но*, *-то*”, наприклад: *При саді створено ботанічний інститут з лабораторіями* («Комуніст»); *Затверджено проект будинків ЦК КП(б)У та уряду* («Комуніст») [26, с. 68–69]. Зауважмо, що О. Синявський визначав для цих форм іншу позицію, – постпозитивну, – відносно предмета, вираженого іменником (або займенником) у знахідному відмінку: *хлопця покусано* та ін. [пор. 31, с. 203]. За словами О. Матвієнка, “відтінок “хтось зробив” (man) доповнює, конкретизує картину, хоч відтінок “хтось зробив” (man)” для синтагм з *-но*, *-то* не обов’язковий”, що також засвідчило розбіжність поглядів автора статті й О. Синявського на це теоретичне питання [пор. 31, с. 204; 26, с. 74].

Ті українські вчені, які були вимушені, тікаючи від репресій, жити на еміграції, також намагалися розв’язати питання про нормативне вживання безособових дієслівних форм на *-но*, *-то*. Приміром, Пантелеймон Ковалів присвятив йому розвідку «Безособові речення на *-но*, *-то*», що була опублікована окремою брошурою 1947 р. в німецькому Авгсбурзі. Назвавши незмінні дієслівні форми на *-но*, *-то* одними з “найхарактерніших національних ознак української мови” і відвівши їм одне “з найпомітніших місць”

¹⁰ Синтагмою, за О. Матвієнком, “зветься сполучення двох або кількох значенньових одиниць, яке відображає певну стадію мислення і виявляє своє значення в закінченому контексті (в реченні або уривку)” [26, с. 22].

¹¹ Як зазначив О. Матвієнко, “пасивами” можна називати “пасивні дієприкметники на *-ний*, *-тий*, пасивні присудки на *-но*, *-то* і пасивні дієслова 3-ої особи на *-ся*, при яких може бути орудний дієвої особи” [26, с. 23].

в “системі української синтакси”, науковець зазначив: “[...] це явище в нашій мовній практиці часто викликає деякі труднощі й непорозуміння щодо його вживання” [17, с. 1]. Автор розвідки приставав на думку більшості мовознавців двадцятих років щодо: 1) походження цих форм (“Присудкова форма на *-но*, *-то* з походження – дієприкметник середнього роду в давній зам’яній формі” [17, с. 1]); 2) основного правила вживання (“Отже, форми на *-о* (або, як прийнято, на *-но*, *-то*) – властивість тільки безособових речень. В особових реченнях вони не можуть вживатися” [17, с. 4]); 3) недоречності вживання в безособових реченнях з дієслівними формами на *-но*, *-то* допоміжного слова *було* (“Немає ніякої рації цього робити, бо й сам по собі дієслівний присудок визначає минулий час” [17, с. 10]); 4) ненормативного вживання орудного відмінка на позначення дійової особи (“Для нас же незаперечним є той факт, що безособові речення на *-но*, *-то*, як активні речення, не можуть мати орудного дієвої особи. Не можна сказати: “*Мною одержано листа*”” [17, с. 13]). Щоправда, П. Ковалів не погоджувався з М. Сулимою, який у праці «Українська фраза» категорично виступив проти вживання в безособових реченнях з незмінними формами на *-но*, *-то* не тільки допоміжного дієслова *було* для означення минулого часу, а й допоміжного дієслова *буде* для часу майбутнього [37, с. 79]. На думку П. Ковалева, “для творення відповідних безособових форм на *-но*, *-то* із значенням майбутнього часу якраз доречно вживати дієслово “*буде*”” [17, с. 12].

Деякі інші погляди дотримувався знаний мовознавець Ю. Шевельов. У мюнхенському виданні «Нарису сучасної української літературної мови» (1951 р.) він ідучи, очевидно, за О. Синявським, не заперечив можливості вживання в “безособових реченнях на *-но*, *-то*” дійової особи, яка, “якщо з’являється, то може стояти тільки в орудному відмінку”, наприклад: *З Вінниці прислано вістку сестрицею* (Карм.)” [48, с. 93–94]. Визнав він і факт поширення допоміжних дієслів *було*, *буде* в синтаксичних конструкціях на *-но*, *-то*, які можуть вживатися на означення минулості або прийдешності відповідно [48, с. 94]. Дослідник наголосив, що “безособові речення на *-но*, *-то* показують звичайно людську дію в її наслідку”, хоча – нехай “зовсім рідко” – вони можуть вживатися “на означення явищ природи” (тоді виявляється процес персоніфікації): *І скільки хмільної тривоги налито в дзвінку прохолоду ночей* (Мурат.) [48, с. 94].

Аналогічні погляди Ю. Шевельов висловив і в розділі «Просте речення», що його було вміщено в «Курсі сучасної української літературної мови» (1951 р.) за ред. Леоніда Булаховського [24, с. 64–67]. У 1963 р. вийшла англійська версія цього тексту під назвою «The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence». На особливу увагу заслуговує висновкова частина параграфу про безособові речення на *-но*, *-то*. Якщо в українському виданні (опрацьованому Л. Булаховським) згадуються “націоналістичні намагання законсервувати безособові речення на *-но*, *-то* в їх первісному

значенні (процес людської дії, що відбувалася в минулому часі, а в зв'язку з цим заборона вживання цих речень на означення явищ природи, заборона вживання при них допоміжного дієслова **було** або **буде**, орудного відмінка дійової особи), які “в корені суперечили тенденціям розвитку цього типу речень у живій мові і обмежували синтаксичну гнучкість мови у відповідності до ускладнюваного мислення”, та з часом “були викриті, відкинута і, природно, не прищепилися” [24, с. 66–67], то в англомовному Ю. Шевельов назвав авторів (О. Курило, М. Сулима, В. Сімович та ін.), які намагалися зберегти “первісне значення” цих конструкцій [49, с. 142]. Окрім того, він навів і прізвища тих мовознавців 20-х рр., які репрезентували, за його словами, “компромісний” погляд на зазначене питання [49, с. 142]. Це, приміром, О. Синявський, який у «Нормах української літературної мови» заперечував уживання безособових речень на *-но*, *-то* на позначення явищ природи, проте дозволяв використовувати орудний “діяча”, а також допоміжні дієслова *було/буде* в таких конструкціях [49, с. 142]. На схожій позиції стояв і С. Смеречинський, який, хоч і не радив вживати *було/буде* та орудний “діяча” в подібних реченнях, проте віднотував, що “пасивні іменні [...] дієприкметники минулого часу вжиті неособово” (*дано, сказано*) позначають наявність ознаки під час мовного акту і тому при них може бути допоміжне дієслово на позначення інших часів [49, с. 143]. Чітко окреслену позицію висловлював І. Огієнко, який дозволяв уживати допоміжні дієслова в безособових реченнях на *-но*, *-то* [49, с. 143]. На підставі численних прикладів з української літератури другої пол. XIX – поч. XX ст., Ю. Шевельов зробив висновок про те, що використання під ту пору допоміжного дієслова *буде*, як і орудного “діяльника” в безособових речень на *-но*, *-то* не можна назвати частотним, тоді як речення з *було*, навпаки, вживалися дуже рясно, що не можна сприймати як винятковість [49, с. 145]. Тенденцією новішої української мови, як зазначив Ю. Шевельов, є використання форм із *було* ще більше [49, с. 145].

Автор київського видання «Курсу сучасної української літературної мови» (1948 р.) Борис Кулик прихильно ставився до використання орудного відмінка на позначення дійової особи в реченнях з “безособовими формами на *-но*, *-то*”, так само як і до вживання “дієслівної зв'язки *було*” в зазначених конструкціях [див. 18, с. 250]. Щоправда, речення на кшталт *Наказ підписано директором* “у художній мові і в мові фольклору”, як зазначив лінгвіст, вживаються “дуже рідко”, натомість “в діловій і публіцистичній мові” їх використовують значно частіше [там-таки].

В академічному «Курсі історії української літературної мови», за ред. Івана Білодіда (1961 р.), засуджено спроби деяких мовознавців 20-х рр. унормувати вживання конструкцій із родовим відмінком на позначення особи “діяча” і прийменником *від*:

До неврегульованих питань синтаксису того періоду належить і широковживаний в науковій мові зворот з орудним суб'єкта дії, який націоналістично настроєні мовознавці (напр., М. Сулима) пропонували замінити штучною конструкцією родового суб'єкта дії з прийменником *від*. Незважаючи на всі їх намагання, в літературі закріпилися конструкції типу: “Автором зазначена неоднотайність складу фауни цього місця” [...], а не “зазначена від автора неоднотайність” [42, с. 93].

Зауважмо, що Борис Антоненко-Давидович, виступаючи в обороні культури рідної мови, у книжці «Як ми говоримо» (1970 р.) зазначає: “Очевидно, відкидати категорично можливість орудного відмінка дійової особи не слід, але не треба й надуживати ним, як це часто буває в писемній і в усній мові”, притому “широке вживання дієслівних форм на *-но*, *-то* в ролі присудка” він назвав “однією з синтаксичних особливостей української мови, що відрізняє її від далеких і близьких мов” [2, с. 32, 134].

У книжці «Сучасна українська літературна мова: Синтаксис» (1972 р.) Петро Дудик залічив “речення, головний член яких виражений незмінною предикативною формою на *-но*, *-то*” до системи безособових речень [38, с. 251]. Він зазначив, що такі конструкції зазвичай використовуються “на позначення різних дій і станів у сфері людських відносин”, проте не становлять винятку випадки вживання таких речень “на позначення природно-фізичних явищ та дій, які не залежать від людської волі”, як-от: *Дивне місто проти сонця. Всі взолочено віконця* (П. Тичина) [38, с. 251]. За словами П. Дудика, “незмінні предикативні форми керують орудним відмінком іменника, що найчастіше виступає назвою неістоти (орудний знаряддя), зрідка – істоти (орудний дійової особи), знахідним відмінком іменника [...] або й родовим чи давальним відмінком”¹² [38, с. 251].

Дискусійне питання про безособові незмінні форми на *-но*, *-то*, яке свого часу намагалися розв'язати мовознавці двадцятих років, привернуло до себе увагу й лінгвістів 1990-х рр. Автори книжки «Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання» Іларіон Слинко, Ніна Гуїванюк, Марія Кобилянська виокремили “три основні проблеми”, пов'язані з “дієприкметниковими предикативами на *-но*, *-то*” в українському мовознавстві: “1) чи можуть уживатися при них допоміжні дієслова *було*, *буде*, тобто яке їх часове значення; 2) чи може вживатися при них орудний дійової особи, тобто чи мають вони ознаки пасивності; 3) чи виражають вони наслідок тільки людської діяльності, тобто чи можуть вони позначати явища природи” [35, с. 206].

¹² На початку параграфу «Безособові речення» П. Дудик, протиставляючи двоскладні речення односкладним безособовим, зазначає, що в останніх “підкреслюється стихійність дії або ж її нейтральність у відношенні до особи”, а тому “запитання про те, ким реалізуються процеси, дії, стани” виявляється “недоречним чи, в кращому випадку, помітно штучним” [38, с. 244]. Отже, в цьому разі можна говорити про протиріччя в міркуваннях П. Дудика.

Речення з предикативами на *-но*, *-то*, на думку авторів, показують процесуальний стан – наслідок попередньої дії, мають своєрідні часові й видові ознаки, особливі зв'язки з об'єктними й суб'єктними членами [35, с. 205]. Як вони завважили, “тепер проблема про часове значення форм розв'язана так, що необхідно розрізнити морфологічний і синтаксичний часи цих форм” [35, с. 205]. Із погляду морфології предикативи на *-но*, *-то* означають минулий “перфектний” час, де допоміжні дієслова *було*, *буде* вказують на минулий “аористичний” та майбутній часи відповідно; з погляду синтаксичного сучасні науковці розрізняють три часи – теперішній, минулий і майбутній на основі протиставлення: *Поле поорано* (Я. Щог.). – *Поле було поорано*. – *Поле буде поорано* [35, с. 206]. Автори звертають увагу на той факт, що “питання про вживання при предикативах на *-но*, *-то* орудного дійової особи ще й досі остаточно не розв'язане” [35, с. 206], однак пристають на думку “більшості мовознавців” (до неї вони залічують Л. Булаховського [див. 24, с. 67], Б. Кулика [див. 18, с. 95] та І. Білодіда [див. 38, с. 251]), які “вважають, що орудний дійової особи при предикативах на *-но*, *-то* зрідка буває” [35, с. 206]. Зазначивши, що “орудний дійової особи при предикативах на *-но*, *-то* в українській мові вживається переважно в науково-публіцистичних жанрах чи у творах окремих письменників”, дослідники окреслили конструкції з використанням прийменника *від* + родовий відмінок як такі, що перебувають поза “літературною нормою” [35, с. 206]. Розв'язуючи третє проблемне питання, автори «Синтаксису ...» зауважили, що “в українській мові почали вживатися і такі речення з предикативами на *-но*, *-то*, в яких позначається дія, не зумовлена людською волею, напр.: *Небо захмарено, осінню віє* (О. Ол.). *Дощ без устанку лив осінь і літо; луки затоплено; трави побито* (П. Граб.)” [35, с. 208]. У таких реченнях може вживатися орудний відмінок (для “назв предметів чи опредмечених уявлень” із значенням “предметного суб'єкта”) і тоді вони (речення) набувають пасивного характеру: *Все снігами запорошено* [35, с. 209].

Протилежна думка щодо нормативності вживання орудного дійової особи висловлена в львівському посібнику з питань культури мови «Антисуржик» (1994 р.) за загальною редакцією Олександри Сербенської: “Орудний відмінок звичайно виражає знаряддя, за допомогою якого виконано дію”, тому замість речень на кшталт *Головну увагу мною приділено таким явищам* або *Поема була написана автором ще в половині минулого століття* простіше й природніше, за словами авторів, сказати: “*цю поему автор написав ще в половині минулого століття*”, “*головну увагу я приділив*” [1, с. 109].

У сучасних теоретичних курсах української мови “витлумачення суті та функціонального призначення форм на *-но*, *-то*” здійснюється згідно з традицією української мовознавчої школи, що була сформована в 20-х рр. ХХ ст. такими лінгвістами, як Євген Тимченко, Олена Курило (ранні праці), Микола Сулима, Василь Сімович, Всеволод Ганцов, Сергій Смерчинський

та ін. [4, с. 289]. У «Теоретичній морфології української мови» (2004 р.) автор розділу «Дієслово» Катерина Городенська зазначає, що, по-перше, “найуживанішим терміном став термін “предикативні форми на *-но*, *-то*” (які “за своєю семантикою та використанням [...] становлять специфіку української мови, яка вирізняє її з-поміж інших слов’янських мов”); по-друге, є всі підстави “кваліфікувати форми на *-но*, *-то* як предикативні форми зі значенням результативного стану, що є наслідком виконаної дії” (на тій підставі, що “ці форми використовуються на завершальному етапі пасивізації суб’єкта дії двоскладних речень, тому що їхній незмінний характер унеможливив виділення того граматичного афікса, який би вказував на особу виконавця дії, пор.: *Будинок відремонтований* → *Будинок відремонтовано*; *Двері були забиті* → *Двері було забито*; *Вікна будуть помиті* → *Вікна буде помито*”) [4, с. 290]. К. Городенська підкреслює й синтаксичну роль предикативних форм на *-но*, *-то* в реченні (які зазвичай виступають головним членом односкладного речення), що відрізняє їх від пасивних дієприкметників (виступають “у позиції присудка двоскладного речення”) [4, с. 290].

За Арнольдом Грищенком, “віддієприкметникові предикативні форми на *-но*, *-то*” вживаються в безособових реченнях, де виступають головним членом, і мають “поширювача” у формі іменникового або займенникового додатку в знахідному відмінку [9, с. 429]. В енциклопедичній статті «Односкладне речення» (2004 р.) науковець зазначає: “Як літературно-нормативні безособові речення з формами на *-но*, *-то* (*-но*, *-то*) вживаються тільки в українській і польській мовах [...] часовий план українських атемпоральних конструкцій конкретизується допоміжним дієсловом (*Школу було збудовано*, *буде збудовано*)” [9, с. 429].

“Уживання при безособових (або безпідметових) дієслівних формах *-но*, *-то* назв осіб в орудному відмінку” (так само й при пасивних дієприкметниках на *-ний*, *-тий*) Ірина Фаріон вважає найпоширенішою помилкою сучасних мовців, які говорять і пишуть: *археологами розкопано*, *схвалено Пшевозняком*, *його побито Мельничуком*, *підписано членами «Нашої України»*, *питання підготовлено нами*, *мною призначено перевірку* та ін. замість правильних *археологи розкопали*, *Пшевозняк схвалив*, *Мельничук його побив*, *підписали члени «Нашої України»*, *ми підготували питання*, *я призначив перевірку* тощо [41, с. 240–241, 243]. Хібною, на думку дослідниці, слід уважати й надуживання “дієсловами минулого часу *було*, *буде*: *мною було подано* (треба *я подав*), *не повинен був бути підписаний* (треба *не мали б підписати*), *мною було пролобійовано* (треба *я пролобійовав*, *обстояв*)» та ін. [41, с. 243–244]. Доречно, як зазначає І. Фаріон, додати допоміжне дієслово *було* або *буде*, “якщо йдеться про давно закінчену або майбутню дію”, наприклад: *згодом буде використано новітні методи* або *ці методи були використані успішно* [41, с. 244]. Такої ж думки дотримується й Олександр Пономарів, автор книжки «Культура мови. Мовностилістичні поради» (2008 р.),

який зазначає, що невідмінювані дієслівні форми на *-но*, *-то* “характерні для речень, де наголошуємо на результатах певних дій; дійової особи в таких випадках не згадуємо”, а тому речення на кшталт *Верховною Радою прийнято постанову* фахівець з мовної культури рекомендує замінити нормативною конструкцією, де суб’єкт виступає в ролі підмета: *Верховна Рада прийняла постанову* [27, с. 175].

Проаналізований матеріал дозволяє зробити висновок про те, що сучасна прескриптивна граматики, говорячи про небажаність вираження дійової особи в реченнях із дієслівними формами на *-но*, *-то* орудним відмінком (замість таких конструкцій фахівці з культури мови пропонують використовувати двоскладні особові речення), зорієнтована на мовознавчі рекомендації та поради українських лінгвістів 20-х рр. (насамперед ранні праці О. Курило, розвідки М. Сулими, М. Гладкого, В. Сімовича, С. Дложевського). Доречно згадати слова Ю. Шевельова про те, що “не можна йти вперед, не знаючи верховинних осягів минулого”, а тому є потреба “відновити свій духовий контакт з поколінням двадцятих років” [45, с. 6]. «Продовжувати можна й треба від здобутого тоді», – наголосив мовознавець, і з цим важко не погодитися [45, с. 6]. На нашу думку, наукова цінність праці О. Курило «Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на *-но*, *-то*» (передрук якої пропонується в цьому збірнику) полягає в тому, що вона неабияк допомагає зрозуміти процеси усталення й розвитку сучасної української літературної мови в царині синтакси.

* * *

Текст статті Олени Курило «Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на *-но*, *-то*» подається за першодруком, що був оприлюднений у «Збірнику секції граматики української мови» (Київ, 1930. – С. 1–39). Усі особливості авторського правопису збережено. Виправлено друкарські помилки та непослідовності в поділі тексту на параграфи та підпараграфи. Щоб полегшити читання, всі речення-приклади починаються з нового рядка (на відміну від першодруку, де вони йшли поспіль). Більшість із них звірено з цитованими джерелами, усунуено неточності в посиланнях. Наприкінці додано алфавітний список літератури та джерел.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити. – Львів, 1994.
2. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – Київ, 1970.
3. Василевський С. Добити ворога // Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. – Київ, 2005. – С. 163–181.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – Київ, 2004.

5. *Вовк А.* Дієслівні іменники ж. р. з наростком *-к-* в зіставленні з іншими дієслівними іменниками // Збірник секції граматики української мови. – Київ, 1930. – С. 115–139.
6. *Гавранек Б.* Задачи литературного языка и его культура // Пражский лингвистический кружок. Сборник статей. – Москва, 1967. – С. 338–377.
7. *Гладкий М.* Синтакса нашої газетної мови // Червона преса. – 1927. – № 8–9. – С. 59–63.
8. *Грищенко А.* Безособове речення // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2004. – С. 44–45.
9. *Грищенко А.* Односкладне речення // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2004. – С. 428–430.
10. *Грунський М., Сабалдир Г.* Українська мова. – Київ, 1926.
11. *Дложевський С.* Дещо про природу речень типу «козаченька вбито» української літературної мови // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР. – 1928. – Т. СІ: Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского. – С. 285–288.
12. *Єрмоленко С.* Норма мовна // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2004. – С. 420–421.
13. *Жовтобрюх М. А.* Дослідження фонетики і граматики української мови // Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. – Київ, 1967. – С. 35–78.
14. *Жовтобрюх М. А.* Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). – Київ, 1991.
15. *Ізюмов О.* Техніка української мови. – Київ, 1926.
16. *Каганович Н.* Мовна “теорія” українського буржуазного націоналізму // За марксо-ленінську критику. – 1933. – № 10. – С. 31–42.
17. *Ковалів П.* Безособові речення на *-но*, *-то*. – Авгсбург, 1947.
18. *Кулик Б.* Курс сучасної української літературної мови. – Київ, 1948.
19. *Курило О.* Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на *-но*, *-то* // Збірник секції граматики української мови. – Київ, 1930. – С. 1–39.
20. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови. – Київ, 1920.
21. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови: 2-ге вид. – Київ, 1923.
22. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови: 3-тє вид. – Київ, 1925.
23. Курс історії української літературної мови. – Київ, 1961. – Т. 2.
24. Курс сучасної української літературної мови. – Київ, 1951. – Т. 2: Синтаксис.
25. *Матвієнко О.* Інструментальні чинності при пасивних дієприкметниках // Збірник І Центральних Державних курсів українознавства. – Харків, 1928. – С. 51–69.
26. *Матвієнко О.* Пасивні присудки на *-но*, *-то* і *-ний*, *-тий* в українській мові // Мовознавство. – 1936. – № 8. – С. 21–47; № 9. – С. 53–74.
27. *Пономарів О.* Культура мови. Мовностилістичні поради. – Київ, 2008.
28. *Пугач В.* З історії дослідження предикативних форм на *-но*, *-то* в українській мові: етап 20–30-х рр. ХХ ст. // Репресовані мовознавці. – Ніжин, 2010. – С. 61–68.
29. *Сабалдир Г.* Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації // Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгводику. – Київ, 2005. – С. 201–219.

30. *Синявський О.* На синтаксичні теми. (З приводу орудного дієвої особи при перемних дієприкметниках) // *Культура українського слова*. – Харків; Київ, 1931. – 36. I. – С. 85–91.
31. *Синявський О.* *Норми української літературної мови*. – Харків; Київ, 1931.
32. *Синявський О.* *Порадник української мови*. – Харків; Берлін; Нью-Йорк, 1922.
33. *Сімович В.* *Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці*. – Київ; Ляйпціг, 1919.
34. *Сімович В.* *На теми мови*. – Прага; Берлін, 1924.
35. *Слинько І., Гуйванюк Н., Кобилянська М.* *Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання*. – Київ, 1994.
36. *Смерчинський С.* *Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою)*. – Харків, 1932.
37. *Сулима М.* *Українська фраза. Коротенькі начерки*. – Харків, 1928.
38. *Сучасна українська літературна мова: Синтаксис*. – Київ, 1972.
39. *Тимченко Е.* *Функції генетива в южнорусскої мовної області*. – Варшава, 1913.
40. *Тимченко С.* *Язикознавство // Україна*. – 1929. – Кн. 36. – С. 130–135.
41. *Фаріон І.* *Мовна норма: знищення, пошук, віднова*. – Івано-Франківськ, 2009.
42. *Франко З.* *Українська літературна мова 20-х років ХХ ст. // Курс історії української літературної мови*. – Київ, 1961. – Т. 2. – С. 5–100.
43. *Хвиля А.* *На боротьбу з націоналізмом на мовному фронті // За марксо-ленінську критику*. – 1933. – Ч. 7. – С. 3–26.
44. *Шевельов Ю.* *Історичні перипетії однієї синтаксичної конструкції у східнослов'янських мовах // Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн.* – Київ, 2008. – Кн. 1: *Мовознавство*. – С. 432–452.
45. *Шевельов Ю.* *Покоління 20-х років в українському мовознавстві // Слово*. – 1993. – Ч. 6. – С. 6–7.
46. *Шевельов Ю.* *Три профілі (До перевидання праць наддніпрянських мовознавців у Львові) // Наші дні*. – 1943. – Ч. 4. – С. 6–7.
47. *Шевельов Ю.* *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус*. – Чернівці, 1998.
48. *Шерех Ю.* *Нарис сучасної української літературної мови*. – Мюнхен, 1951.
49. *Shevelov G. Y.* *The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence*. – The Hague, 1963.